سطربندی و صفحه آرایی قرآن های خطی
(با تأکید بر آثار قرن هشتم تا دهم هجری شیراز)

مهدی صحراگرد| علی‌اصغر شیرازی

چکیده

هدف: علاقه به کتابت متن قرآن به شکل زیبا، به پیرایش، وضع قواعد و گسترش قلم‌های مختلف خوشنویسی منجر شد. اقدام دیگر کاتبان در کتابت قرآن کریم سروسامان دادن به چگونگی قرارگیری سطور در صفحه است. شیوه آرایش صفحه در نسخه‌های خطی قرآن‌های کریم در قرون هشتم تا دهم هجری در شیراز به‌دست کاتبان برای بهبود صفحه‌آرایی با ابداعاتی همراه بود که معرفی این ابداعات و تحلیل آنها از مشکل‌ترین بخش در قرآن‌های مذکور است. ویژگی این روش‌ها در این مقاله بررسی می‌شود.

روش: روش تحقیق در این مقاله توصیفی- تحلیلی می‌باشد که اطلاعات آن به شیوه کتابخانه‌ای جمع‌آوری شده است.

اصالت: ابداع‌های کاتبان و نسخه‌نگاران در تاریخ کتاب‌آرایی برای تقسیم صفحه و صفحه‌آرایی اعم از کتاب قرآن کریم و سایر نسخ در نقاط مختلف تمدن اسلامی، در نگارش قرآن کریم به‌ویژه قرآن‌های قرن هشتم تا دهم هجری قمری در شیراز کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها

خوشنویسی، کتابت، کتاب‌آرایی، شیراز، قرآن‌نویسی، صفحه‌آرایی سنتی، نسخ خطی

سطربندی و صفحه آرایی قرآن های خطی
(با تأکید بر آثار قرن هشتم تا دهم هجری شیراز)

مهدی صحراگرد [1] | علی‌اصغر شیرازی [2]

دریافت: ۱۳۹۰/۶/۱۹ پذیرش: ۱۳۹۱/۲/۲۵

Archive of SID

مقدمه

کتاب‌آرایی در کنار کتابت از ارکان مهم فرهنگ اسلامی ایران به‌شمار می‌رود که محور اصلی و بستر مهم ابداعات و تحولات آن، تزیین و کتابت قرآن‌های خطی بوده است. کتاب‌آرایی که ارکان مهمی همچون تذهیب، جدول‌کشی، طلااندازی و... را دربرمی‌گیرد در طول تاریخ اسلام تحولات گوناگونی را از سر گذرانده و شکل‌های گوناگونی یافته است. برای درک این موضوع کافی است یکی از قرآن‌های کهن کتابت‌یافته به خط کوفی به شیوه عربیِ نخستین از قرن دوم هجری را با یک نسخه قرآن مذهّب دوره تیموری مقایسه کنیم. بدون شک تحولات صورت‌گرفته در نسخه‌آرایی متن شریف قرآن به‌قدری گوناگون است که هر کس حتی بدون داشتن تخصص کافی به آنها اعتراف می‌کند. مثلاً تزیینات پرکار و رنگارنگ تذهیب در صفحات آغازین قرآنی مربوط به دوره تیموری به‌هیچ وجه قابل مقایسه با تزئینات زرین بسیار ناچیز و محتاطانه نسخه‌های نخستین اسلامی نیست. همچنین تغییراتی در ترتیب صفحات مثل افزودن دو صفحه با نقوش هندسی و گیاهی به آغاز قرآن، و اختصاص دادن دو صفحه مجزا به سوره‌های فاتحةالکتاب و بقره از دیگر ابداعات و تحولات کتاب‌آرایی است. در این زمینه تحقیقاتی نیز انجام شده و برخی از این نکات به استناد آثار به‌جا مانده مورد تأمل قرار گرفته است؛ از آن جمله، مطالبی است که مارتین لینگز در بخش‌های آغازین هنر خط و تذهیب قرآنی [3] مورد تأمل قرار داده است. همچنین تحقیقات دیوید جیمز در کارهای استادانه

۱. دانشجوی دکتری رشته تاریخ تطبیقی-تحلیلی هنر اسلامی، دانشگاه شاهد (نویسنده مسئول)
Sahragard_mn@yahoo.com
۲. استادیار دانشکده هنر دانشگاه شاهد
a_shirazi41@yahoo.com

۳. مشخصات این کتاب چنین است: مارتین لینگز، هنر خط و تذهیب قرآنی، ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، (تهران: گروس، ۱۳۷۳).

www.SID.ir

و پس از تیمور[۴] که نتیجه آن، گونه‌ای دسته‌بندی و مشخص کردن ویژگی‌های هنری این آثار است. اما تأمل و وارسی نسخه‌های قرآنی کهن بازگوکننده نکاتی دیگر نیز هست که به آنها کمتر پرداخته شده؛ از آن جمله ابداعاتی است که هنرمندان قرون هشتم و نهم هجری در چگونگی تنظیم سطور به‌خرج داده‌اند. این ابداعات علاوه بر اینکه به کاتب کمک می‌کند از چند خط متفاوت در یک صفحه قرآن استفاده کند و تنوع صوری ترکیب یک صفحه را ایجاد کند، در تهیه یک نسخه فاخر- به‌واسطه استفاده از خطوط درشتی مثل ثلث و محقق- نیز یاری می‌رساند. این همان ویژگی است که شاهان بلندپرواز و جاه‌طلب عصر تیموری نیز آن را می‌طلبیدند. نکته‌ای که به‌نظر می‌رسد باید بیش از همه مورد تأمل قرار گیرد مسئله ابداعات و تحولاتی است که مستقیماً به سلیقه کاتب بستگی دارد. به سخن دیگر برخلاف بسیاری از ابداعات گذشته که در زمینه کتاب‌آرایی شکل گرفت و بیشتر سلیقه و خلاقیت جدول‌کش و مذهّب را می‌طلبید، این موضوع درگرو خلاقیت و ابداعات کاتب است؛ زیرا این کاتب بود که ابتدا در انتخاب اندازه قلم و نوع خطوط مورد استفاده اعمال سلیقه می‌کرد و پس از کتابت کامل متن، آن را به مذهّب و جدول‌کش می‌سپرد. این نکته، یعنی اقدامات کاتب در تنظیم سطور که درنهایت به صفحه‌آرایی ویژه قرآن‌های قرن هشتم و نهم هجری در ایران مربوط می‌شود، نکته‌ای است که در تحقیقات یاد شده و مشابه آنها کمتر مورد توجه قرار گرفته است. از این رو در این نوشتار قرار است به روش توصیفی- تحلیلی به اقدامات کاتبان در تنوع بخشیدن به سطور در صفحه پرداخته شود.

مختصری درباره روش‌های سطراندازی و تنظیم سطور در نسخه‌های خطی

مصحف‌های به‌جا مانده از قرن‌های نخستین اسلام حکایت از این می‌کند که کاتبان وحی از همان آغاز به فکر سرو سامان دادن به سطور در صفحه بودند. استفاده از روش‌های مختلف اعم از سطراندازی با مسطر، قلم نوک‌آهنی، جوهر و... در مصحف‌های اواخر قرن نخست و پس از آن گواه این سخن است. در آثاری مربوط به اواخر سده نخست تا اوایل سده دوم هجری اثر قلم نوک‌آهنی که برای سطراندازی استفاده شده، بر صفحات برخی مصحف‌ها به‌جا مانده است. این‌گونه صفحه‌آرایی بسیار ابتدایی است، زیرا سطراندازی صفحات با یکدیگر متفاوت است. افزون بر قلم نوک‌آهنی گاه از ناخن نیز برای سطراندازی استفاده می‌شد که برای نسخه‌های کاغذی کاربرد داشت. در دوره‌های بعد از ابزاری دیگر برای سطراندازی استفاده می‌کردند که مِسطَر نام دارد (دروش، ۱۳۸۳، ص ۶۹). مسطر صفحه‌ای مقوایی است که بر آن با تناسب فواصل سطور، نخ‌هایی- اغلب ابریشمی- با ضخامت‌های متفاوت تعبیه کرده بودند به‌طوری که آن را زیر کاغذ گذاشته و فشار می‌دادند تا حدی که نقش آن بر کاغذ

۴. مشخصات این کتاب‌ها چنین است: دیوید جیمز، کارهای استادانه، ترجمه پیام بهتاش، (تهران، کارنگ، ۱۳۸۱)؛ دیوید جیمز، پس از تیمور، ترجمه پیام بهتاش، (تهران: کارنگ، ۱۳۸۰) ونیز نک: Martin Lings & Yasin Hamid Safadi , Quran (catalogue of qur`an manuscripts at the british library,(London: World of Islam Festival Publishing Company Ltd, 1976). Martin Lings, Splendours of Quran calligraphy and illumination,THESAURUS ISLAMIC FUNDATION, 2005.

Archive of SID
www.SID.ir

بماند (تصویر ۱). گونه‌ای دیگر مِسطر چوبی است که یک سوی آن را همچون قلم‌نی تراشیده و نازک می‌کردند؛ از این‌گونه مسطر بیشتر مجلدان برای خط انداختن بر چرم و جدول‌کشان برای کشیدن جدول و کمند بهره می‌بردند. این‌گونه مِسطر را «مسطر چوبین» می‌خواندند. روش‌های سطراندازی به موارد یاد شده محدود نیست؛ گاه برخی از کاتبان از مداد یا مرکب نیز برای سطراندازی بر صفحه استفاده می‌کردند (مایل هروی، ۱۳۷۳، ص ۷۹۸).

گاه جدول‌کشان کار سطراندازی را انجام می‌دادند، زیرا جدول‌کش می‌بایست نخست نقش خط‌های جدول را با ابزاری خاص بر کاغذ می‌گذاشت. این کار همانند سطراندازی، با فشار دادن مِسطر ابریشمی بر کاغذ انجام می‌شد یا اینکه با استفاده از «سَطّاره جدول» که به مسطر شبیه است نقش جدول را بر کاغذ می‌انداختند. نقش خطوط جدول را که درواقع پیش‌طرح و پیش‌زمینه جدول بود، «جدول مِسطر» می‌نامند.[۵]

هرچند در کتابتِ دیگر نسخه‌ها نیز از روش‌های سطراندازی به‌ویژه سَطّاره جدول و مِسطر استفاده می‌شد؛ این اقدام از جانب کاتبانِ نسخه‌های غیرقرآنی بسیار دیرتر به‌کار گرفته شد. جدول‌کشی در کتابت مصحف‌ها و دیگر نسخه‌ها در بهتر شدن و نظم صفحه تأثیری بسزا داشت، زیرا کاتب و خوشنویس که بر کاغذهایی دارای جدولِ مسطر می‌نوشت می‌بایست بافت و اندازه حروف را دقیقاً مورد توجه قرار دهد تا آغاز و انجام سطرها به‌صورتی نوشته شود که به‌هیچ روی با جدول صفحات مماس نشود و یا از نقش جدول مسطر بیرون نرود. این همه بر دقت کاتب و خوشنویس اثر می‌گذاشت و خط را در کشیدگی و فشردگی حروف و به تعبیری درساختارهای بافتی سنجیده‌تر کرد (مایل هروی، ۱۳۷۹، ص ۳۵).

به‌طورکلی از حیث چگونگی سطربندی در صفحه، قواعد کتابت مصحف‌ها را (بدون درنظر گرفتن موارد استثناء) می‌توان این‌چنین برشمرد:

در صفحات آغازین یا صفحات مفتتح برای آغاز قرآن، یا آغاز جزءها در مصحف‌های سی‌پاره و بیشتر، چند سطر به تعداد فرد، مثلاً سه یا پنج سطر، در وسط صفحه و دو کتیبه صدر و ذیل در بالا و پایین متن نوشته و تزیین می‌شد. در نمونه‌های نه‌چندان فاخر گاه در آغاز قرآن نیز همانند دیگر صفحات، سوره‌ها را به دنبال هم در هر صفحه نوشته‌اند. در دیگر صفحات نیز براساس خطوط جدول سطّاره سطرها را که تعداد آنها نیز غالباً فرد است زیر هم با فاصله یکسان و بدون فاصله از جدول نوشته‌اند، به‌طوری که گاه واژه‌ها با جدول تماس یافته یا از آن گذشته است. سرسوره‌ها نیز به‌صورت کتیبه در میان سطور و به عرض جدول در صفحات، طراحی و گنجانده می‌شد. این قالبِ کلی که صورتی ساده دارد تا اواخر قرن هشتم هجری مهم‌ترین قالب سطربندی در کتابت مصحف‌ها بود (تصاویر ۲ و ۳).

۵. بیتی گواه این گفته است: خامه چون سازد حدیث ریزش دستش رقم/ می‌شود در جدول مسطر روان آب طلا! (مایل هروی، ۱۳۷۹، ص ۳۲).

Archive of SID
www.SID.ir

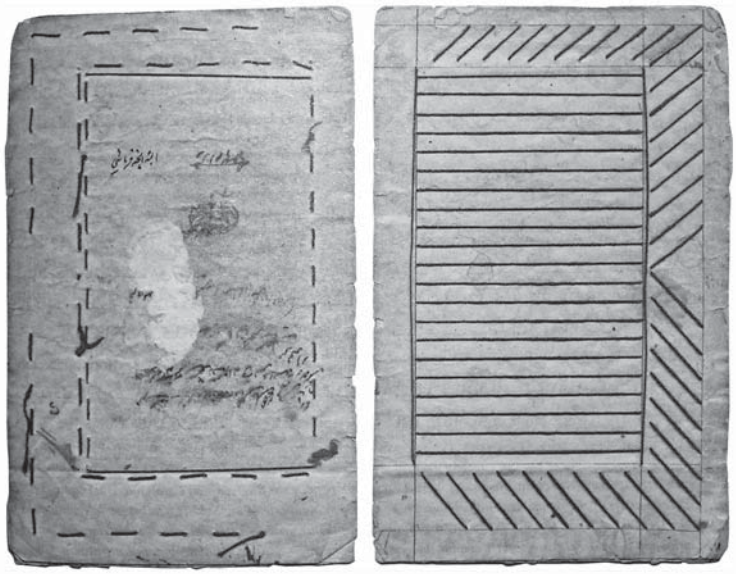

تصویر ۱

نمونه ای از یک مسطر و سطاره
جدول، از قرن دوازدهم،
مجموعه خاندان عتیقی،
مأخذ تصویر: (اورستی، ۱۳۸۵، ص۶۰)

تصویر ۲

چگونگی قرارگیری سطور در صفحه افتتاح
یک مصحف مربوط به مصحف‌های پیش
از قرن هشتم هجری

www.SID.ir

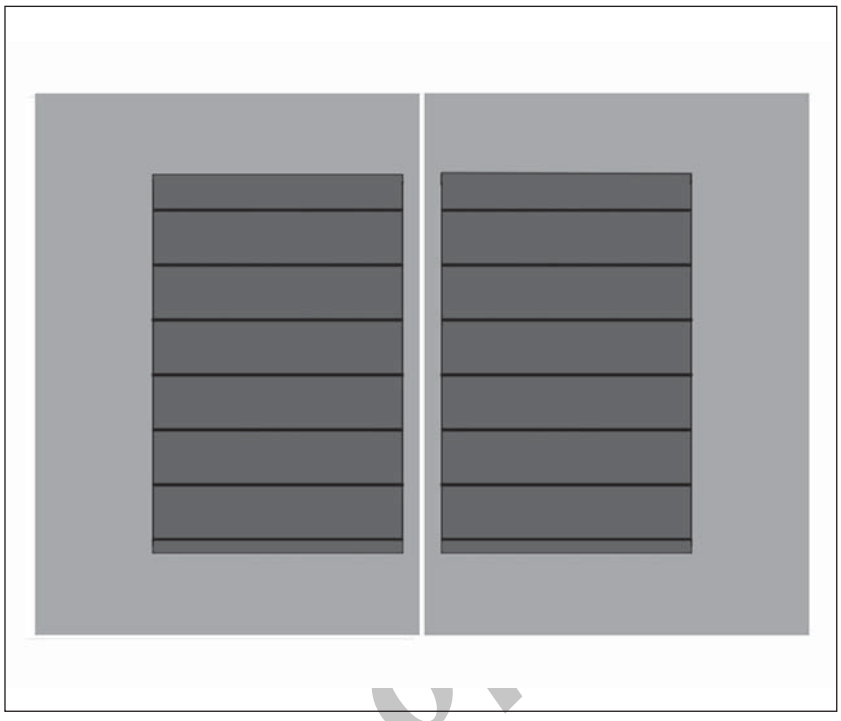

تصویر ۳

چگونگی قرارگیری سطور در صفحات فرعی یک مصحف مربوط به آثار پیش از قرن هفتم هجری

نگاهی به قرآن‌های شیراز (قرن هفتم تا نهم هجری)

در شیراز که در بیشتر دوره‌های تاریخی یکی از کانون‌های مهم نسخه‌پردازی ایران بوده است، هنرمندان از روش‌های یاد شده برای تدوین مصحف‌ها بهره می‌گرفتند. آثار هنرمندان شیراز در فاصله قرن هفتم تا نهم هجری به‌رغم شمار اندک، گواه شکوفایی قرآن‌نویسی و نسخه‌پردازی قرآن در این شهر است.

به‌طورکلی خطوط به‌کاررفته در کتابت متن قرآن بسیار محدود است. تا قرن هشتم همچنان خطوط نسخ، ثلث، محقق مهم‌ترین خطوط کتابت قرآن به‌شمار می‌رفت. غالباً از کوفی و رقاع و گاه ثلث نیز برای کتابت کتیبه‌ها استفاده می‌شد. اما درهرصورت برای کتابت متن اصلی یک مصحف همواره از یک خط استفاده می‌شد. از قرن هشتم هجری روشی رایج شد که با گذشته کمی متفاوت است و آن استفاده از چند خط در کتابت متن یک صفحه است (دروش، ۱۳۸۳، ص۶۶). به این ترتیب که مثلاً یک صفحه دو یا سه سطر جلی دارد و دیگر سطور که غالباً دسته‌های دو، سه یا پنج سطری است به خطی دیگر و غالباً نسخ کتابت شده است. قلمی که با آن متن درشت‌نویس یا جلی را نوشته‌اند، غالباً ثلث و محقق است. بررسی چند اثر مهم کتابت شده در شیراز می‌تواند در شناسایی این ویژگی‌ها یاری رساند:

تصویر۴، صفحه‌ای است از مصحفی سی‌پاره که به سال ۷۷۷ق از جانب تورانشاه بر

Archive
www.SID.ir

مسجد عتیق شیراز وقف شده است. گویا این مصحف را زمانی پیش از این و در حدود نیمه قرن هشتم فارس ملک‌خاتون کتابت سفارش داده بود.[۷] گواه این گفته متن وقف‌نامه اولیه این نسخه است که از زیر وقف‌نامه تورانشاه در صفحه آغاز جزء محفوظ در مجموعه ناصر خلیلی هویدا شده است (جیمز، ۱۳۸۰، ص ۱۲۳). در این صفحه متن را در بین دو کتیبه صدر و ذیل صفحه افتتاح، در سه سطر به خط ریحان نوشته‌اند. آنچه این اثر را از آثار پیشین متمایز کرده است، فاصله آغاز و پایان سطور از جدول زرین و گره‌سازی شده دور است. زیرا در نمونه‌های پیشین و برخی از نمونه‌های کتابت شده در همین زمان و پس از آن همچون برخی آثار یحیی صوفی جمالی و...، آغاز و پایان سطرها به جدول مماس است و گاه جدول را قطع می‌کند. گفتنی است این ویژگی تنها به صفحات افتتاح این مصحف مربوط است و همچون گذشته سطح نوشته در دیگر صفحات به اندازه جدول است.

تصویر ۴

صفحه آغاز جزء از مصحفی سی پاره، شیراز، تاریخ وقف ۷۷۷ق، محفوظ در موزه پارس شیراز، مأخذ تصویر: مهدی صحراگرد[۶]

تصویر ۵ نیز صفحه افتتاح جزء هجدهم مصحفی سی‌پاره است که تاریخ و نام کاتب ندارد، ولی نحوه کتابت و تذهیب آن ویژگی آثار نیمه دوم قرن هشتم هجری شیراز را دارد. گواه این گفته شباهت بسیار تذهیب و تقسیم‌بندی صفحه آن با اثر پیشین است. در این نمونه تنظیم سطرها در صفحه کمی متفاوت از نمونه پیش است. چنانکه در تصویر مشخص است سطرهای چهارگانه را با دو قلم جلی و خفی کتابت کرده‌اند؛ نخستین و واپسین سطر به قلم جلی و مماس با جدول و دو سطر میانی با طول کمتر و به قلم خفی است. دیگر صفحات نیز همچون نمونه پیش به شیوه گذشته در پنج سطر و همگی به قلم جلی کتابت شده است.

۶. توضیح اینکه تصاویر ۴ تا ۸ از مهدی صحراگرد است.

۷. برای آگاهی بیشتر از سرگذشت این مصحف نک: مهدی صحراگرد، مصحف روشن (تهران: فرهنگستان هنر، ۱۳۸۷)، ص ۱۳۶-۱۵۳.

www.SID.ir

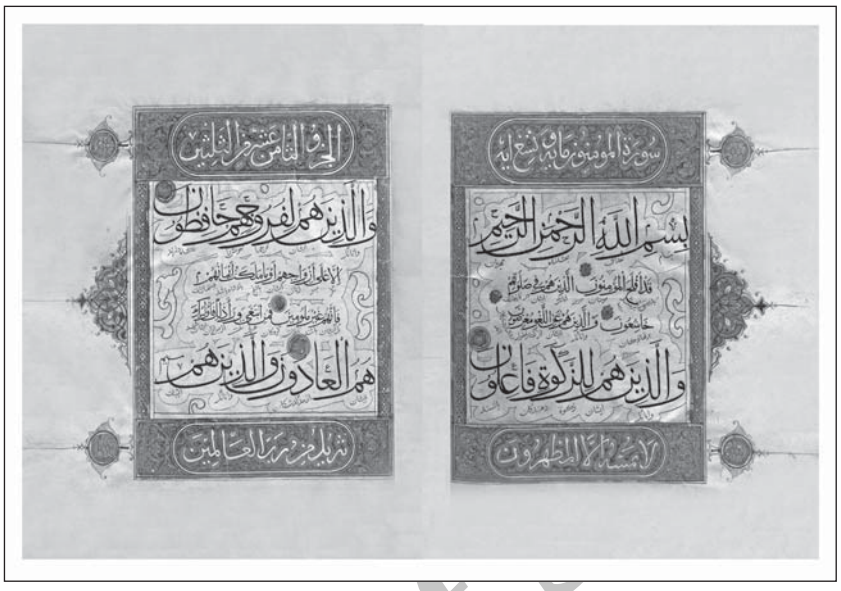

تصویر ۵

صفحه آغاز جزء هجدهم مصحفی سی پاره،
بدون تاریخ و نام کاتب،
محفوظ در موزه شاهچراغ شیراز

تصویر۶، صفحه‌ای است از یک مصحف بدون تاریخ و نام کاتب که تنها چند برگی از آن به‌جا مانده است. شباهتِ شیوه طراحی و رنگ‌آمیزی نشان‌های شمارنده آیات در این اثر با مصحف معروف یحیی صوفی (کتابت شده به سال ۷۴۴– ۷۴۶ق)، آن را به شیراز منتسب می‌کند. این مصحف در قطع سلطانی است و در هر صفحه ده سطر دارد که نخستین، ششمین و واپسین سطر هر صفحه به ثلث جلیِ زرین محرر است و دیگر سطور به‌صورت دو دسته چهارسطری به خط نسخ سیاه است. طول همه سطرها برابر و صفحات فاقد جدول است.

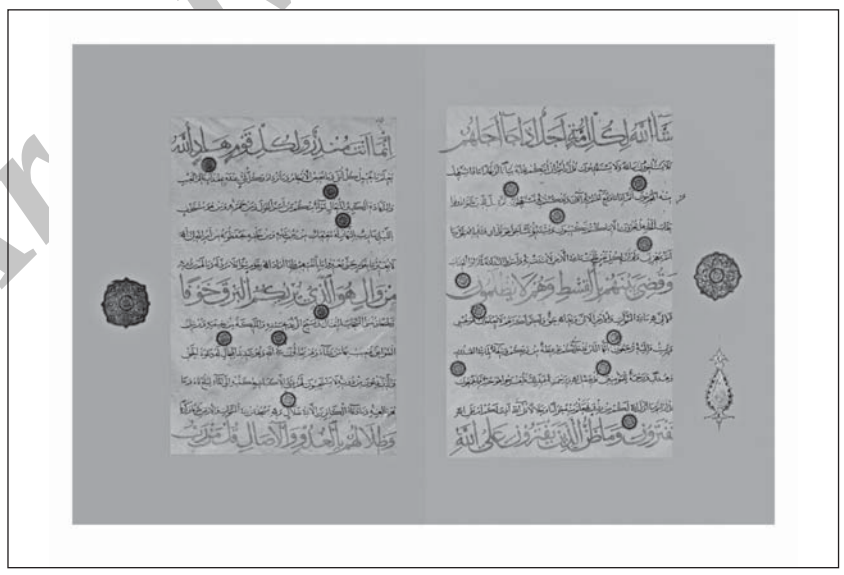

تصویر ۶

دو صفحه از یک مصحف، شیراز، بدون
تاریخ و نام کاتب، احتمالاً قرن هشتم هجری،
محفوظ در موزه شاهچراغ شیراز

Archive of SID

www.SID.ir

تصویر۷، دو صفحه از مصحفی دیگر را در بردارد که در اندازه و کیفیت کتابت به نمونه پیش بسیار شبیه است. این اثر نیز نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد و می‌توان آن را همچون نمونه پیش به نیمه قرن هشتم تا اوایل قرن نهم شیراز مربوط دانست. تذهیب صفحات دیگر این مصحف نیز مانند نمونه پیش به اثر یحیی صوفی شباهت زیادی دارد. هر صفحه این مصحف هفت سطر دارد که نخستین و چهارمین و واپسین سطر به قلم جلیِ ثلثِ زرین است و دیگر سطرها در دو دسته دو سطری به خط نسخ سیاه با طول کمتر بین سطرهای درشت‌نویس قرار گرفته‌اند. تنها یک جدول دورتادور نوشته‌ها را دربرگرفته و فاصله سطرهای خفی تا جدول، بدون تزیین و افزوده آرایشی است.

تصویر۷

دو صفحه از یک مصحف، شیراز، بدون تاریخ و نام کاتب، احتمالاً قرن هشتم یا اوایل قرن نهم هجری، محفوظ در موزه شاهچراغ شیراز

نخستین تفاوت‌ها در جدول‌کشی، در تصویر ۸ مشاهده می‌شود. این مصحف را که برخلاف نمونه‌های یادشده در قطع کوچک نوشته‌اند، در هر صفحه هفت سطر دارد که همه سطور به یک خط و به یک قلم است. طول سطرهای دوم تا ششم کمتر از سطرهای نخست و آخر است و فاصله جدول دور تا لبه سطور دو تا شش را با جدولی پر کرده‌اند. همچنین هر یک از سطور نخست و آخر در کتیبه‌ای جدا و با تزییناتی مختصر و ویژه قرار گرفته است. سطربندی این صفحات به سطربندی صفحات افتتاح بسیار شبیه است، با این تفاوت که عاری از تزیینات پرکار و رنگین می‌باشد. این اثر را ابراهیم سلطان تیموری به سال ۸۲۹ ق بر خانقاه دارالصفای سلطانی شیراز وقف کرده است.

www.SID.ir

تصویر ۸

دو صفحه از یک مصحف، شیراز، وقف شده از جانب ابراهیم سلطان، ۸۲۹ ق، محفوظ در موزه شاهچراغ شیراز

تصویر۹، نمونه کاملی از یک مصحف فاخر است. کل این فقط یک جزء از قرآن است که ابراهیم سلطان تیموری به سال ۸۲۷ ق برای وقف بر حرم امام رضا(ع) کتابت کرده است. قطع آن بزرگ سلطانی است و در هر صفحه هفت سطر دارد. سطرهای نخست و آخر به خط ثلث جلی به قلم سیاهی و تحریر زرین و پنج سطر میانی به خط ریحان زرین و تحریر سیاه است. طول سطرها با هم برابر است و با جدول مماس شده است.

تصویر ۹

صفحه‌ای از یک مصحف، اثر ابراهیم سلطان تیموری، قرن نهم هجری، محفوظ در موزه آستان قدس رضوی، (گلچین معانی، ۱۳۴۷، ص ۱۳۹)

www.SID.ir

اگر بخواهیم سلیقه‌های به‌کاررفته در سطربندی مصحف‌های شیراز را براساس آثاری که مختصراً بررسی شد به‌طور تحلیلی بررسی کنیم، همه آنها را در تصاویر ۱۰ تا ۱۵ می‌توان خلاصه کرد:

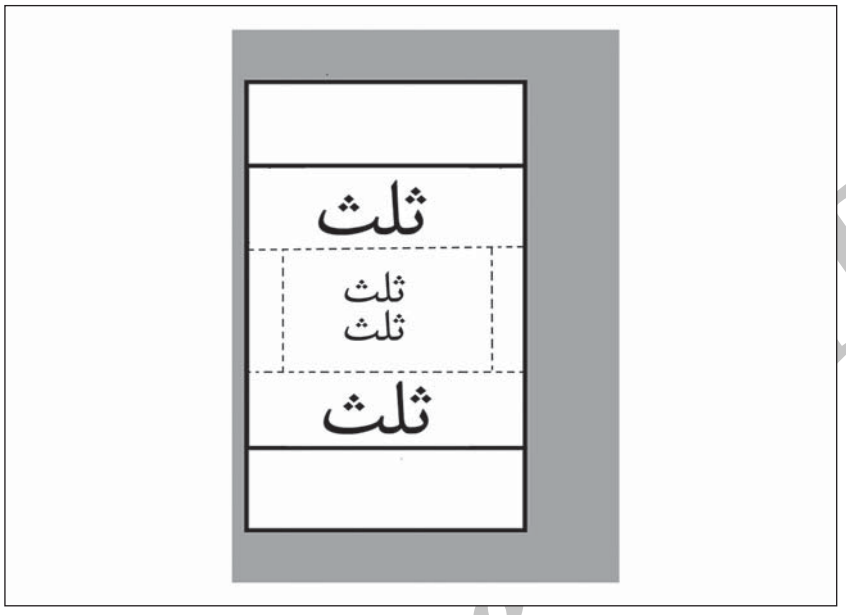

تصویر ۱۰

ترکیبات مختلف به‌کاررفته از خطوط گوناگون در کتابت مصحف‌های شیراز

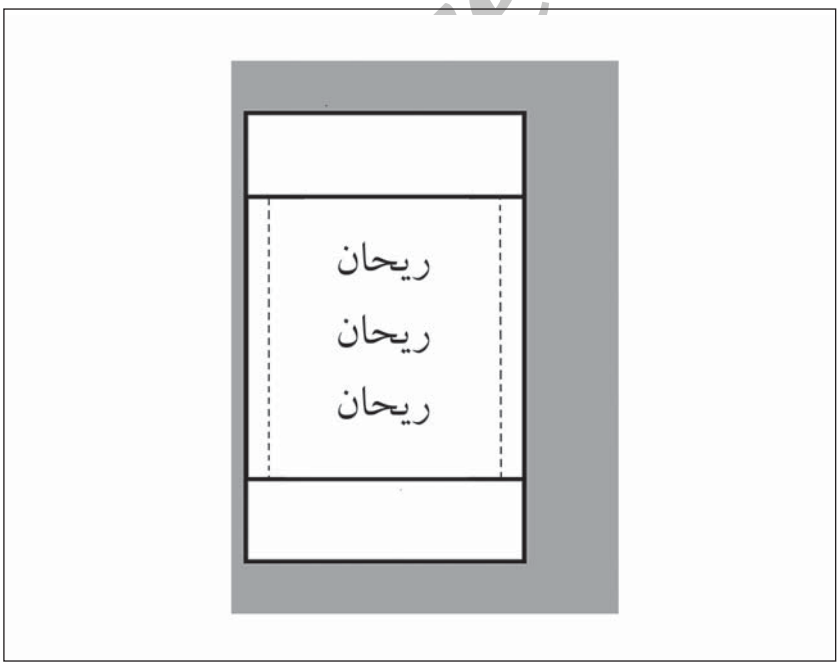

تصویر ۱۱

ترکیبات مختلف به‌کاررفته از خطوط گوناگون در کتابت مصحف‌های شیراز

www.SID.ir

(۱۲)

(۱۳)

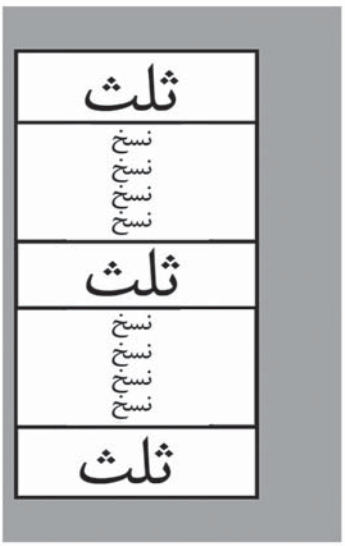

تصویر ۱۲ - ۱۳

ترکیبات مختلف به‌کاررفته از خطوط گوناگون در کتابت مصحف‌های شیراز

(۱۴)

(۱۵)

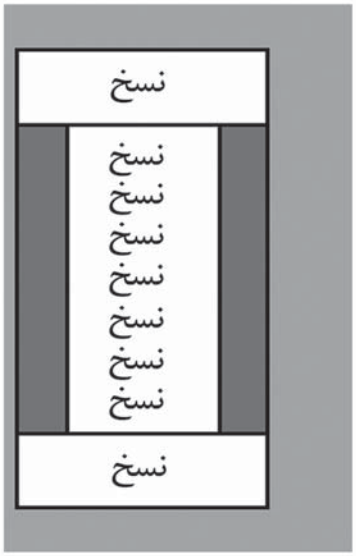

تصویر ۱۴ - ۱۵

ترکیبات مختلف به‌کاررفته از خطوط گوناگون در کتابت مصحف‌های شیراز در دوره تیموری

www.SID.ir

برای اینکه جایگاه چنین اقداماتی در صفحه‌آرایی مصحف‌های ایرانی در قرن دهم نیز جست‌وجو شود، بد نیست نگاهی بیندازیم به چند نمونه از آثار قرن دهم تا مشخص شود آیا این روش‌ها در این قرن نیز مورد استفاده قرار گرفته یا خیر، و اگر مورد استفاده قرار گرفته کدام روش و شیوه بیشتر مورد توجه بوده است؟

تصاویر زیر نمونه‌هایی است از آثار هنرمندان شیراز که در قرن دهم پدید آورده‌اند:

در تصویر ۱۶، چنانکه مشخص است دو کتیبه اصلی را به خط ثلث به قلم لاجورد در بالا و پایین و یک کتیبه زرین نیز در وسط صفحه نوشته‌اند و بقیه متن را به‌صورت دسته‌های چهار سطری در بین کتیبه‌ها جا داده‌اند. البته در این صفحه که مربوط به صفحات پایانی مصحف است و سوره‌های جزء سی‌ام را دربرمی‌گیرد، به‌جای دو سطر ریزنویس، وسط هردسته یک کتیبه سر سوره جای گرفته و ترکیب‌بندی را تا حدی متفاوت نشان می‌دهد، درحالی‌که اصل ترتیب خطوط به‌کاررفته بر همان مبنای سه کتیبه جلی و دو دسته چهارتایی خفی است. نمونه تجزیه شده آن در تصویر ۱۳ نیز قابل مشاهده است.

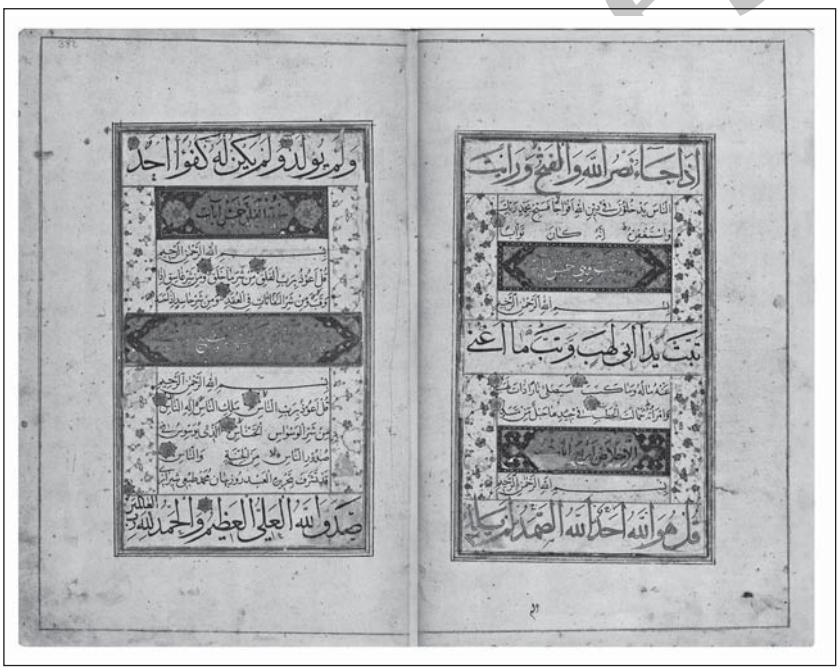

تصویر ۱۶

دو صفحه از یک مصحف، نیمه دوم قرن دهم، هرات یا شیراز (جیمز،۱۳۸۱،ص۱۶۳).

تصویر۱۷و ۱۸ نیز دو نمونه از آثار روزبهان شیرازی خوشنویس و مذهب معروف قرن دهم شیراز است. در این آثار نیز دقیقاً همان روش سطرنویسی و صفحه‌آرایی نمونه پیشین مشاهده می‌شود؛ یعنی سه کتیبه جلی در بالا و پایین و وسط صفحه، و دو دسته خفی در میان دو فضای خالی بین کتیبه‌ها. خط این مصحف نیز ثلث و نسخ است.

www.SID.ir

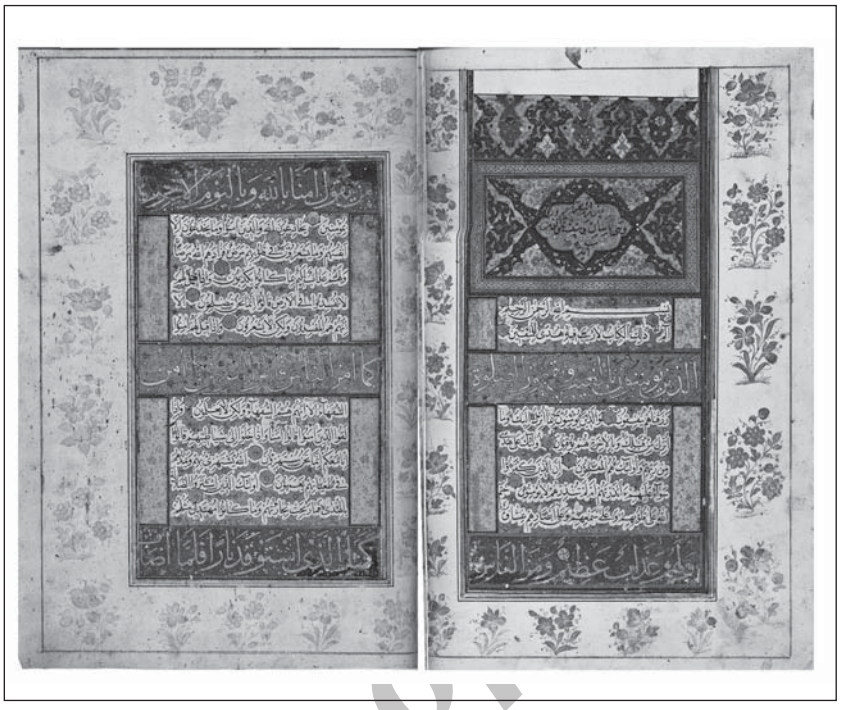

تصویر ۱۷

دو صفحه از یک مصحف اثر
روزبهان شیرازی، نیمه نخست قرن دهم
(جیمز، ۱۳۸۱، ص۱۵۸).

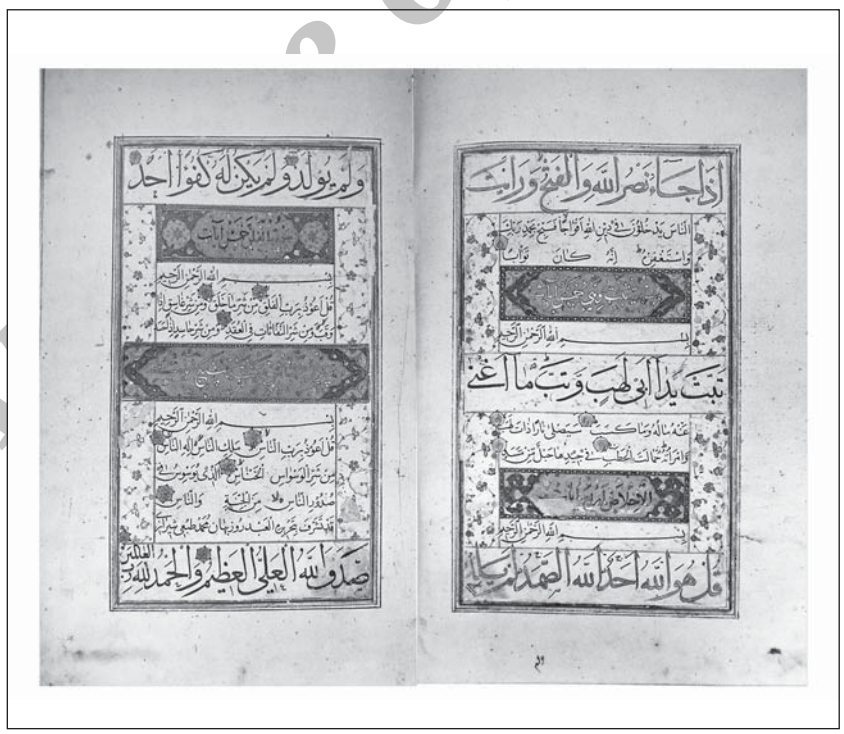

تصویر ۱۸

دو صفحه از یک مصحف اثر
روزبهان شیرازی، نیمه نخست قرن دهم
(جیمز، ۱۳۸۱، ص۱۵۸).

www.SID.ir

نتیجه‌گیری

براساس آثاری که مورد بررسی قرار گرفت، یک سیرتاریخی مشخصی در نحوه جدید به‌کارگیری دو خط مختلف در یک صفحه مشاهده می‌شود. کهن‌ترین نمونه ساخته شده در شیراز اثری است که از سوی فارس ملک‌خاتون وقف شده بود؛ یعنی حدود دهه هفتاد قرن هشتم هجری را بایستی آغاز این گرایش‌ها در مصحف‌نویسی شیراز دانست. ازآنجاکه این ویژگی در نخستین نمونه‌ها در صفحات آغازین هر جلد (یا صفحات آغازین مصحف‌ها) انجام شده بود، گمان می‌رود که اساساً آغاز چنین ابداعی در سطربندی همه صفحات یک مصحف همچون بسیاری از دیگر ابداعات در زمینه کتابت مصحف‌های ایرانی از صفحه افتتاح سرچشمه گرفته است. زیرا در درجه نخست ویژگی دارا بودن دست‌کم دو کتیبه در بالا و پایین صفحه در گذشته تنها مخصوص صفحه افتتاح بود و دیگر اینکه اگر سیر تاریخی آثار بررسی شده را مورد تدقیق قرار دهیم خواهیم دید در نمونه‌های نخست و دوم (تصاویر۴ و ۵) کوتاه شدن طول سطرهای میانی در آغاز تنها در صفحات افتتاح صورت گرفته و پس از چند سال این قاعده در دیگر صفحات نیز به‌کارگرفته شد.

از آثار هنرمندان شیراز پس از ۸۲۹ ق اثری که ویژگی‌های موردنظر در این تحقیق را داشته باشد در دست نیست و نمی‌توان فهمید که کاتبان شیراز در طول این زمان چه تغییرات و سلایقی را برای تنظیم سطرها در مصحف‌ها اعمال کرده‌اند. اما آثار به‌جا مانده از اوایل سده دهم تا حدی می‌تواند مشخص کند که درنهایت چه سلیقه‌ای بر صفحه‌آرایی مصحف‌های شیراز غالب شده و به‌صورت سنّت در آمده است. بدین ترتیب می‌توان گفت از بین روش‌های مختلفی که در تنظیم سطور قرآن‌های قرن نهم به‌کارگرفته شد، تنها یک روش در میان کاتبان قرن دهم به‌صورت سنّت در آمد و استفاده شد و آن همان روشی است که در تصاویر آنالیز شده ۱۲ و۱۳ مشاهده می‌شود. استفاده از دو نوع قلم جلی و خفی به خطوط ثلث و نسخ یا محقق و ریحان که به‌صورت سه کتیبه درشت‌نویس در بالا، پایین، و وسط صفحه است که دو دسته ریزنویس در میان این کتیبه‌ها جای می‌گیرد. به دیگر سخن، شیوه‌ای که در قرن دهم برای سطربندی این دسته از مصحف‌ها به‌کار می‌رفت بر شیوه‌های گونه‌گونی استوار بود که در قرن هشتم و نهم تجربه شد. هنرمندان قرن دهم از بین روش‌های مختلفی که در قرن پیشین آزموده شد یک شیوه را برگزیدند و همچون سنتی پایدار آن را پرورش دادند و به کمال رساندند.

منابع

اورستی، پائولا (۱۳۸۵). «نسخه‌های خطی اسلامی: ویژگی‌های مادی و گونه‌شناختی». ترجمه شیرین بنی‌احمد. ***نامه بهارستان***، ۱۱و۱۲ (۶ و۷): ۳۵– ۷۴.

Archive of SID
www.SID.ir

جیمز، دیوید(۱۳۸۰). ***کارهای استادانه***. گردآوری ناصر خلیلی. تهران: کارنگ.

_____(۱۳۸۱). ***پس از تیمور***. گردآوری ناصر خلیلی. تهران: کارنگ.

دروش، فرانسوا (۱۳۸۳). «سطر اندازی و صفحه‌آرایی». ترجمه محمدحسین مرعشی. ***نامه بهارستان***، ۹ و ۱۰ (۵) : ۶۵- ۸۴ .

گلچین معانی، احمد (۱۳۴۷). ***راهنمای گنجینه قرآن***. مشهد: آستان قدس رضوی.

مایل هروی، نجیب(۱۳۷۳). ***کتاب آرایی در تمدن اسلامی***. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.

_____(۱۳۷۹). «فرهنگ تاریخی اصطلاحات نسخه‌شناسی». ***نامه بهارستان***، ۲(۱): ۳۱- ۳۶.

استناد به این مقاله:

صحراگرد، مهدی؛ شیرازی، علی اصغر(۱۳۹۱). «سطربندی و صفحه‌آرایی قرآن‌های خطی (با تأکید بر آثار قرن هشتم تا دهم هجری شیراز)». ***فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات***، ۲۳(۴).

Archive of SID

www.SID.ir